

AFROSIYOBNING MUDOFAA DEVORLARI.

Tursunov Ulug‘bek Ismoil o‘g‘li
Samarqand davlat universiteti
Arxeologiya kafedrasi magistranti

Annatsiya: Afrosiyob shaxri boy tarixga ega bo‘lib, undgi qurilish ishlari o‘z davri uchun yuksak mahorat bilan ishlangan. Xususan, bu ko‘xna shaharning mudofa devoorlari va uning qurilish bosqichlari haqida bu maqolada so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Afrosiyob, topografik xarita, paxsa, kontrfors, G.V. Shishkina, lumbaz, antik, fundament, Baqtriya, Qiziltepa, monolit paxsa, mudofaa vali.

Zamonaviy topografik xaritalarda Afrosiyobning to‘rtta mudofaa devorlari bo‘lganligi aniq ko‘rinib turadi. Ulardan birinchi va to‘rtinchi devorlar eng qadimiy hisoblanadi. Ikkinchi va uchinchi devorlar so‘ngi antik va ilk o‘rta asrlarga oidligi aniqlangan.

Keyingi yillarda birinchi devor tarkibiga kiruvchi guvalasimon g‘ishtli devorlar aniqlandi. Bunday topilmalar to‘rtinchi devordan ham topilgan. Bunday g‘ishtli devorlar ahmoniylar davri devorlari ostidan topilgan. Bunday guvalasimon g‘ishtlarning keyinchalik ahmoniylar davrida standart g‘ishtlarga o‘sib o‘tganligini Afrosiyobda kuzatish mumkin¹.

Afrosiyobdagi mudofaa devorlarini o‘rganishning yangi bosqichi 1989-yilda O‘zbek Fransuz ekspeditsiyasi tomonidan boshlandi. Bunga akademik P.Bernar boshchilik qildi.

Afrosiyob mudofaa devorlarining shimoliy chekkasida S.K.Kabanov paxsa devorlarining mavjudligini ta’kidlagan edi. Ammo, u bu paxsa asosiy devor tagini tekislash uchun qilinganligini sezmagani. Keyingi tadqiqotlar ushbu paxsaning 12 qazishmadagi mudofaa devori bilan bir vaqtda hukm surgan devor qoldig‘i ekanligini ko‘rsatdi. Bu yerdagi yo‘lak galereya tipidagi so‘ngi ellinistik va paxsa devorlar 18,8 m uzunlikda kuzatiladi. Ellinistik va ahmoniylar davri devorlari yo‘lak galereyalari 2,30-2,10 m kenglikda qurilgan. Bu devorlar shimoliy tomondan 1 m qalinlikda va 1,30 m balandlikdagi kontrfors yordamida mustahkamlangan.

1990-yilda M.I.Filanovich tomonidan amalga oshirilgan qazishma tozalandi va bu yerdan ham ahmoniylar davri paxsa devorlari aniqlandi.

Shunday qilib, yangi va eski qazishmalardan ancha qadimgi devorlar, paxsali qurilmalar aniqlandiki, ular er.av. I ming yillikning o‘rtalariga oiddir.

¹ Иневаткина О.Н. Северное укрепление древнего Самарканда // [ИИД](#) Международной конференции: Культура древнего и средневекового Самарканда и исторические связи Согда. Ташкент. 1990. С. 43-45.

“Buxoro darvozasi”sidagi qazishmalar. Bu yerda dastlab G.V. Shishkina qazish ishlari olib borgan va uning qazishmalarida bir nechta yo‘llar kesishganligiga qarab, u “Buxoro darvozasi” aynan shu yerda joylashgan degan fikrga kelgan.

Ammo, u ushbu darvozaning aniq joyini aniqlamagan edi. 1991-yilda M.X.Isomiddinov va K.Rapenlar bu yerdagi qadimiy devorlarning shahar mudofaa tizimidagi o‘rnini aniqlashga kirishdilar. Ma’lum bo‘lishicha, Buxoro darvozasi o‘rnida qadimda jarlik bo‘lgan va bu yerdan Siyob arig‘iga yomg‘ir suvlari oqib tushib turgan. Bu yerda Afrosiyobning qadimgi aholisi lumboz tipidagi primitiv mudofaa inshootini barpo etganlar. Aynan ana shu tabiiy qiyalikdan qadimgi aholi darvoza sifatida foydalangan.

Ahmoniyalar va undan oldingi davrlarda bu yerdagi tik qiyalik tekislangan va darvozaning har ikkala chekkasiga to‘rtburchak g‘ishtlardan devor terilgan. Darvozaning eni 2 m bo‘lgan. Bu yerdan ahamoniylargacha bo‘lgan devorlar topilmagan, balki faqat ellinistik davr devorlari qoldiqlari aniqlangan.

Ekspeditsiya 1977-yilda Sh.S.Toshxo‘jayevning 27-qazishmasida ham ish olib bordi. Natijada uning eng quyi qismidan loy bo‘laklaridan qilingan (lumboz) val aniqlandi. Bu devor 3 m gacha balandlikda saqlanib qolgan. Bu yerdan ilgari aniqlanmagan usti yumaloq g‘ishtlar topildi. Ularning ustki qismida qo‘lda chizilgan belgilar mavjud. Ushbu devor 6 m balandlikgacha saqlanib qolgan. Bu yerdagi 5 qatlam qisman val bilan qoplangan va bu ushbu qatlamning mudofaa vali bilan bir vaqtda hukm surganligidan dalolat beradi. So‘ngra, ushbu usti yumaloq qadimgi g‘ishtli devor to‘rtburchak g‘ishtlar bilan ta‘mirlangan. Devorning ichki tomonida 2 m dan oshadigan qalinlikdagi madaniy qatlamlar hosil bo‘lgan. Bu yerdagi madaniy qatlamlar ilk temir davridan er.av. VI-V asrlarga oiddir.

O‘zbek-Fransuz ekspeditsiyasigacha hech kim Afrosiyobdagi qadimgi mudofaa devorlarini davrlashtirmagan, ya‘ni qurilish davrlariga ajratmagan.

Qazishmalardagi o‘rganilgan devorning katta ta‘mirlash ishlari aftidan ahmoniyalar davrida amalga oshirilgan. Bunday ta‘mirlash ishlari ikki marta amalga oshirilgan. Birinchi ta‘mir 50x25 va 28x10 sm keladigan to‘rtburchak g‘ishtlardan foydalanilgan. Ikkinchi bosqichda devor 0,5 m keladigan paxsa bilan qoplangan.

Shunday qilib, M To‘rabekovning bu yerda olib borgan qazishmalaridan lumboz uslubida qurilgan mudofaa vali aniqlandi. Oradan ancha vaqt o‘tgandan keyin ushbu devorning ichki tarafidan 2 m keladigan madaniy qatlamlar paydo bo‘la boshlagan. Bu devorning ustidan 7 m balandlikdagi monolit devor qurilgan. Qadimgi mudofaa devorining yumaloq g‘ishtlari O.N. Inevatkina tomonidan 28, 27 va 44-qazishmalarni tozalash ishlari mobaynida ham aniqlangan.

Bu g‘ishtlarning uzunligi 56 dan 63 sm gacha. Ular asosan yupqa, biroq yon tomonlari silliqlangan va usti bo‘rtib chiqqan. Ular orasida kaltalari ham bo‘lib

(46x24x6 va 48x35x8 sm), ularning ustki qismi ko‘proq bo‘rtib chiqqan va yumaloq shaklda. G‘ishtlar oraslig‘idagi loyning qalinligi 2 3 sm dan 15 20 sm gacha yetadi. Bu usti bo‘rtib chiqqan g‘ishtlarning nostandart shakli oqibatidandir. Bu g‘ishtlar devor uzunasiga ko‘ndalang tarzda terilgan.

Uchinchi qurilish davrining devori birinchi qurilish davrining nurab tushgan qismi ustiga qurilgan. So‘ngra uning ustidan ellinistik davr devori qurilgan.

Shunday qilib, Afrosiyobda lumbaz tipidagi primitiv mudofaa devorlari qoldiqlari aniqlandi va uning balandligi 3 m ga yetadi. Ammo, bu devorning eni aniqlanganicha yo‘q. Uning eni 6-7 m dan kam bo‘lmagan bo‘lishi kerak. Negaki, undan keyin qurilgan to‘rtburchak g‘ishtli devorning eni shuncha. Afrosiyobda mudofaa devorlari jarliklarning yoqasiga qurilgan².

Ma‘lum vaqt o‘tganidan keyin monolit paxsa devor, so‘ngra yo‘lakli galereyali devor paydo bo‘lgan.

Afrosiyobning yumaloq yuzali g‘ishtlari yumaloq yuzasi yuqoriga qaratilgan holda terilgan.

So‘g‘d ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kirganidan keyin bu yerda shahar qurilishi va uning muhim elementi bo‘lgan mudofaa devorlari bunyod etish ishlari ham o‘zgargan. Aftidan, aynan shu davrdan yo‘lakli galereyali hamda tuynakli mudofaa devorlari qurilishi boshlangan. Bu davrga oid minoralar Afrosiyobda aniqlanmagan. Ammo, shimoliy Baqtriyada ular Qiziltepa yodgorligida aniqlangan va ular to‘g‘ri to‘rtburchak shaklli. Ushbu shahar xuddi Afrosiyob singari uch tomondan tabiiy jarliklar bilan va bir tomondan ulkan botiq bilan o‘ralgan.

Afrosiyobning fortifikatsiya tizimida er. av. 1 ming yilliklarning o‘rtalarida uchta katta bosqich bo‘lgan. Eng qadimgi val bo‘lib, u shaharning turli chekkalarida turlicha barpo qilingan. Tabiiy baland joylar biroz ishlov berilgan va devorga aylantirilgan. Tabiiy tekis joylarga esa loy bo‘laklaridan lumboz uslubida qurilgan. Afrosiyobning shimoliy qismi baland jarlik bilan qoplangan va bu qismida devor qurilmagan. Bu davrning devorlarini xarakteri va ularning tagidan topilgan chaplama sopol buyumlari qoldiqlariga ko‘ra ilk temir davri bilan sanalash mumkin. Ammo, 27-qazishmaning 1-qatlamidan topilgan val qoldiqlari er.av. VIII asrning o‘rtalari yoki oxirlari bilan sanalash mumkin. Bu haqda bu yerdan topilgan charxda ishlangan silindr konus shaklidagi hamda chaplama naqshli sopol idishlar qoldiqlari guvohlik beradi.

Afrosiyobdagi mudofaa sistemasining ikkinchi bosqichida yumaloq yuzali g‘ishtlardan qurilgan devorlar xarakterlaydi. Bunday qurilish uslubi va g‘ishtlarning o‘zi O‘rta Osiyoning shimoli sharqiy rayonlarida ilk temir davri bilan sanalangan.

² Кабанов с.К. Стратиграфический раскоп на северной части городища Афрасиаб //Афрасиаб вып. 2. Ташкент. 1973. С. 16-84.

Afrosiyob mudofaa inshootlarining ikkinchi qurilish davrida bir tomondan eski an'analar saqlanib qolsa, ikkinchi tomondan qator yangiliklar qilinadi.

Yangi devor avvaldan mavjud bo'lgan val ustiga xuddi o'sha qalinlikda quriladi va endi guvalaklardan foydalaniladi.

Afrosiyobning fortifikatsiyasi talqinidan ko'rinib turibdiki, uning to'rtala aylana devorlari ham to'liq yumaloq g'ishtlardan qurilgan. Uning birinchi aylanasi Afrosiyobning shimoli g'arbiy burchagidan Siyob arig'ining shimoli sharqiy burchagigacha arkning janubiy qismini to'g'ri chiziq bo'ylab o'rab olgan.

Biroq, Afrosiyobning shimoliy qismida bu devor hech qayerda qayd qilinmagan. Nima uchun arkning butun shimoliy qismi devor bilan o'ralmagan degan savol tug'iladi. Bu qismda yaxshi saqlangan paxsa devorlar qayd qilingan va stratigrafik jihatdan bu devor ahmoniylar davriga oiddir.

Ellinistik davrda fortifikatsiya sistemasi hali qadimgi so'g'd davrlarida paydo bo'lgan yo'lak galereya tipida qurilishi davom ettirilgan. O'zbek Fransuz ekspeditsiyasi boshlangan davrlardan oq Afrosiyobning fortifikatsiyasini o'rganish ishlari olib borildi. Natijada, ellinistik davrning ichida bir nechta fortifikasion bosqichlarni ajratish imkoni tug'ildi. Hozirda Aleksandr Makedonskiy davridagi eng qadimgi devor qoldiqlari Buxoro darvozasi atrofidan topilgan. Bu yerda hali devorlar qurilishida tabiiy relef bilan hisoblashishgan. Qadimgi so'g'dlar davrida bu yerdagi ikkita tepalik yaxshilab yo'nilib, darvoza sifatida foydalanilgan. Eni 2 m keladigan ushbu darvozaga ikki tomondan mudofaa devorlari kelib tutashgan.

Buxoro darvozasi hududida mudofaa devorlarining ikkita qurilish bosqichi aniqlangan. Ushbu ellinistik devor qurilishining ikkinchi bosqichida er.av. II asrlarga kelib, deyarli yangidan qurilgan. Yangi devorni qurish uchun eski devor kapital ta'mirdan chiqarilgan. Qalinligi 50-70 sm va eni 8-10 m bo'lgan galka aralash paxsa fundament qilingan. Ushbu fundamentning ustidan yo'lak galereya tipidagi yangi mudofaa devori bunyod etilgan. Ushbu har ikkala devor o'rtalig'ida ko'chma narvon orqali o'tilgan. Tashqariga bo'rtib chiqqan bastionli bunday devorlarning O'rta Osiyoda o'xshashi yo'qdir³.

Bu devordagi maxfiy kirish joyining xojsimon shakli va uning markazida qaroulxonalarning bo'lishi biroz shahar darvozasini eslatadi. Janub va shimol taraflardagi kirish joylari oralig'idagi pol sathi deyarli 1 m gacha chuqurroqdir. Bu mahalliy relefnig oqilona foydalanilishi bo'lib, qurilish oldindan planlashtirilgan reja asosida amalga oshirilgan.

³ Соколовская Л.Ф. Некоторые итоги изучения керамики Афрасиаба XII веке [ИИД](#) молодых ученых ИА АН РУз. Самарканд. 1993. С. 46-47.

O'rta Osiyodagi boshqa shaharlardagi kabi darvozalarning Afrosiyobda ham himoya funksiyalari juda kuchli bo'lgan. Shuning uchun ham, bu yerda antik davr fortifikatsiyasi kuchli bo'lgan.

Shimoliy darvozaning qoravulxonasi er. av. III asrda vayron bo'lgan va bu aftidan, yuqori qatlamdagi galereya vaznining og'irligidan buzilgan (ustiga qulab tushgan). Qoravulhonadan yuqoridan qulab tushgan tuproq va chiqitlar saqlangan. Biroq, bu yerda boy sopol idishlar to'lami topilgan.

Shunday qilib, Afrosiyobda ellinistik devorlarning paydo bo'lishidan oldin ham, Aleksandr Makedonskiy bosqinidan keyingi devorlar qoldiqlari ham saqlanib qolgan. Ammo, bu qadimgi devor qoldiqlari Afrosiyobda faqat Buxoro darvozasi atrofida kuzatiladi.

Hozirda Afrosiyobdagi mudofaa sistemasining stratigrafiyasi ikkinchi ellinistik devorni sanalash imkonini beradi. Ushbu devorni S.K. Kabanov Afrosiyobning shimoli sharqidan topib o'rgangan va er.av. II asrlar bilan sanalagan.

Buxoro darvozasida olib borilgan qazishmalarda devorning faqat fundamentigina saqlanib qolgan va u loy hamda galkalar aralashmasidan ishlangan. Bu yerdagi fundamentning yo'nalishiga ko'ra galereyaning shaklini aniqlash imkoni tug'ildi.

Oxirgi devor avvalgilaridan nimasi bilan farq qiladi? Keyingi devorning asosiy farqi avvalgi devorlar uchun xarakterli bo'lgan yirik minoralar, bastionlar va boshqa yirik qurilmalarining yo'qligidadir.

Mudofaa inshootlariga, moddiy madaniyatga va aholining maishiy hayotiga kirib kelgan ellinistik va boshqa o'zgarishlar qadimgi so'g'dning shaharlari hamda qishloqlari mudofaa tizimini yanada mustahkamladi.

Ko'pgina shaharlarning, jumladan, Samarqandning qurilish ishlarida grek ustalari mehnat qildi. Bu holat ayniqsa, mudofaa devorlari qurilishida ko'rinib turadi: devorlar aniq simmetriya va har bir g'isht mohirlik bilan teriladi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo Aleksandr Makedonskiy tomonidan egallanganidan keyin bu yerlarda ellinistik ta'sir doirasi kengaydi. Ellinistik ta'sir natijasida alohida arxitektura elementlari paydo bo'ldi. Xususan, so'g'd hududida aynan Aleksandr Makedonskiy yurishlari boshlangan vaqtdagi greklar arxitekturasi uchun xos bo'lgan to'g'ri burchakli minoralar kirib keldi.

O'rta Osiyo hududlarining yirik imperiyalar tarkibiga, dastlab Ahamoniylar, so'ngra Aleksandr Makedonskiy tuzgan imperiya tarkibiga va keyinchalik Salavkiylar va Grek Baqtriylar davlatlari tarkibida bo'lishi o'zaro madaniyatlarning aralashuvi uchun qulay zamin hozirladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гулямов Я.Г., Буряков Ю.Ф. Об археологических исследованиях на городище Афрасиаб в 1967-1968 гг. [\Афрасиаб-1](#). Ташкент. 1969.
2. Гулямов Я.Г., Буряков Ю.Ф. Археологические раскопки на Афрасиабе в 1969 г. [\СГСАК](#). Ташкент. 1970.
3. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. Ташкент. 2002.
4. Иневаткина О.Н. Северное укрепление древнего Самарканда [\ГД](#) Международной конференции: Культура древнего и средневекового Самарканда и исторические связи Согда. Ташкент. 1990.
5. Кабанов с.К. Стратиграфический раскоп на северной части городища Афрасиаб [\Афрасиаб](#) вып. 2. Ташкент. 1973.
6. Соколовская Л.Ф. Некоторые итоги изучения керамики Афрасиаба XII века [\ГД](#) молодых ученых ИА АН РУз. Самарканд. 1993.

